

Rätt hängt hälften vunnet

TEXT: TINA IGNELL

FOTO: BENGT ARNE IGNELL

Ett fyrtiotal personer har samlats i Ann-Sofie Reuters vardagsrum i Komstad utanför Simrishamn. Ann-Sofie ansvarar för vävverksamheten *Bolstervaren* och är även initiativtagare till den nystartade mangelföreningen "Glättstenarna". I dag är det uppstartsmöte och Barbro Nyberg, tidigare länshems-löjds konsulent i Kristianstad, är inbjuden för berätta om hur man manglar linne.

På bordet ligger olika redskap; en glättsten, ett mangelbräde och en helt vanlig bricka.

För det första gäller det att skilja på olika textilier: De kyrkliga textilierna, textilier på museerna, de textila samlingarna på våra hembygdsgränder och våra egna brukstextilier. Dagens föredrag vänder sig till den sistnämnda gruppen. Det är viktigt att vi vågar använda vårt vävda linne, tvätta det och få det slätt.

Fr v Barbro Nyberg manglar med kavel och mangelbräde. Broderade dukar läggs blöta på en bricka och slätas ut. Stenmangeln på Bolstervaren provas.

Innan Barbro Nyberg går in på tvätt av linne slår hon ett slag för att ta bort fläckar. En duk är inte smutsig för att man spillt lite. Med lite såpa och varmt (inte hett) vatten kan de flesta fläckar tas bort.

EN NYVÄVD LINNEDUK mår väl av att ligga och dra i ljummet vatten före den första tvätten. Det förhindrar veck som är i stort sett omöjliga att få bort. Därefter tvättas duken i 60 grader med tvättmedel utan blekmedel och optiska vitmedel. Barbro Nyberg har med sig två dukar som tydligt visar vad som händer om fel tvättmedel används. Den feltvättade duken är blåvit och glanslös. Duken bredvid har både glans och en vacker, lite gyllene ton.

– En vit linneduk ska se ut som tjock grädde, säger hon på sitt självklara vis.

NÄR LINNET HÄNGS FÖR ATT TORKA har man stora möjligheter att underlätta det fortsatta arbetet genom att släta ut och ordna till alla kanter.

– Väl hängt är hälften vunnet, är en devis att ta med sig hem.

Barbro Nyberg föredrar att låta linnet torka helt och hållet innan det åter fuktas inför manglingen, då hinner limämnet stelna och binda fibrerna vid varandra.

Dukarna fuktas sedan ordentligt och läggs ihopvikta, gärna i en stor plastpåse, över natten. När duken tas ut ska den vara genomfuktig.

Barbro börjar med att visa hur man använder ett mangelbräde och en kavel. Duken viks i tre delar och rullas tätt på kaveln.

– Det här är en enkel, ganska snabb metod som varken kräver mycket utrustning eller elektricitet, säger hon medan hon med hela sin tyngd trycker mangelbrädet diagonalt mot rullen.

– Det gäller att ha rätt magkänsla.

EN ANNAN METOD som lämpar sig för mindre dukar, servetter och små broderier är att använda en slät yta. På en bricka ligger ett broderi utlagt med rätsidan upp. Barbro tar upp det och visar hur effektivt det är att blöta, släta ut och låta det torka.

En linneservett har fått samma behandling (men med rätsidan ner). Plaskblött har det lagts på en bricka och slätats ut. Sedan är det bara att bryta servetten till dukningen.

På bordet ligger en svart glättsten. Den var förr i första hand avsedd för att glätta de synliga delarna på ett linneplagg. Målet var att det skulle efterlikna silke, vilket var ett mycket exklusivt material.

När visningen av handdrivna mangel-don är färdigt går vi till mangelboden och till stenmangeln som transporterats från ett hyreshus i Simrishamn. Alla medlemmar i mangelföreningen kan använda stenmangeln när de behöver. Tydliga instruktioner hänger på väggen och Barbro börjar med en vit duk.

Det finns flera sätt att vika en duk inför manglingen och ett gott råd är att inte vika duken exakt lika varje gång.

Spaken fälls ner och stenen som väger ett antal hundra kilo rullas över linneduken. Principen är densamma som med mangelbrädet och kaveln som Barbro Nyberg visade i början, men trycket från stenkistan är avsevärt större och efter någon minut rullas en jämn, blank duk ut.

ATT MANGLA OCH SKÖTA SITT LINNE är enligt dagens föreläsare ett sätt att respektera ett hantverk. De dukar som vävs i dag blir morgondagens kulturarv.

– De som tycker att det tar onödigt mycket tid kan jämföra med hur mycket tid som läggs på att tvätta och putsa på våra bilar, och de hamnar ju till slut på soptippen. ■

Lärftmangeln i Brynge

TEXT: TINA IGNELL FOTO: BENGT ARNE IGNELL

Från mitten av 1700-talet till början av 1900-talet var den gamla häst- och vattendrivna lärftmangeln i Brynge i Ångermanland igång. Nu står den stilla och vittnar om en tid då 100 alnar lärft av den finaste kvalitet blev till glänsande linne. I den nyinredda linladan, en bit bort, står nu en yngre och genialisk liten mangel, driven med handkraft.

Café Linlyckan står det på ett av husen. Thommy Uhlin, ordförande i Brynge kulturförening, möter oss. Under många år drev han och hans hustru Barbro caféet, nu har nya krafter tagit vid. Men de är fortfarande aktiva i verksamheten på Brynge kulturområde, som bjuder på både ett av Sveriges första vattendrivna sågverk och en genuin lärftmangel från mitten av 1700-talet. Lärftmangeln drevs från början med hästkraft. I mitten av 1800-talet kopplades den till Nätraåns strömmar. 1924 stängdes vattnet av då kraftverket byggdes, både sågverket och lärftmangeln tystnade.

Under decennier stod de båda byggnaderna orörda. Som tur var gjorde kraftbolaget den viktiga insatsen att lägga nya spåntak på husen så de inte förstördes. När länsstyrelsen fick upp ögonen för de unika byggnaderna i mitten av 1950-talet kunde de konstatera att de var i ett mycket gott skick. I dag äger Örnsköldsviks kommun byggnaderna. Kraftbolaget äger marken.

Brynge Kulturförening startades 2001 som en samarbetspartner till kommunen. Med ett årligt bidrag och många timmars ideellt arbete visar man i dag byggnaderna och har en mängd aktiviteter. I sommarprogrammet för i år anordnas linberedning, spinning, replagning, växtfärgning, osttillverkning och korgflätning bland mycket annat (se mer på www.brynge.nu). Men det som lockat oss hit i dag är den säregna lärftmangeln.

Helt intakt står den majestätisk i en av byggnaderna. Den över 10 ton tunga stenkistan vilar på sina stockar, ljuset silar in genom sprickorna i väggarna och vi får höra historien om mangeln och det ångermanländska linet.

UNDER 1700-TALET VAR LINET ett av Ångermanlands viktigaste handelsvaror. Detta lin som växer "nolaskogs" (norr om Skuleskogen) rycks innan gulmognad på grund av frostrisk. Kvantiteten blir inte så stor jämfört med lintågan söderut men fibrerna blir väldigt fina och ger en tunn fin tråd vid spinning.

Kronan belönade duktiga spinnerskor och väverskor med premier. Det finns uppgifter bevarade om att längder om 100 alnar av den finaste lärft, cirka 56 meter, manglades i ett stycke.

Lisbeth Vestin,
Thommy Uhlin och
Lilly Wahlström.

Med gott samarbete och handkraft drivs trämengeln. När den flyttades från en vind i ett hus i grannsocknen plockades den ner. Det svåraste var sedan att få rätt balans på stenarna i kistan när den plockades ihop, berättar Lisbeth Vestin och Lilly Wahlström.

Lisbeth Vestin och Lilly Wahlström är engagerade både i kulturföreningen och i Ångermanlands linförening. De berättar att de linnevävar som manglades på den gamla mangeln var sannolikt i de flesta fall tuskaftsvävar. Många av dem var fina kvaliteter. En kvinna i Nätra by vävde till exempel en linneväv med 44 trådar per centimeter i varp och inslag.

– Och då spann hon även varpen, det är det mest otroliga, säger Lisbeth Vestin.

Uppköparna av linnevävar kom till lärtmangeln för att sedan sälja linnet vidare. En del av dem kallades sörkörarna. Det var bönder som under vintertider åkte söderut, främst till Stockholm, för att sälja bland annat linne.

I slutet av 1800-talet drevs lärtmangeln av två ogifta kvinnor. Det var ett heltidsarbete och i räkenskaperna kan man se att de under en dag manglade 18 lärfter à 14 öre styck.

– Med tanke på att en hantverkslön vid den tiden låg på runt två och femtio, så var det inte så tokigt, berättar Thommy.

Och de var affärsmässiga.

– De tog betalt per väv. Hände det att någon sydde ihop vävarna för att komma undan lite billigare sprättade de upp sömmarna.

THOMMY UHLIN BERÄTTAR HUR MANGLINGEN i den gamla lärtmangeln kunde fungera: Först lades lärften ut på den långa bänken invid mangeln. Den fuktades och rullades upp på kraftiga trästockar. Kättingarna, anslutna till vattenkraften, reagerade när stenkistan kom till ena sidan och fick den att falla upp. En ny stock med en pårullad väv kunde samtidigt läggas in.

När vattenkraften stängdes 1924 gjordes försök att ersätta vattenkraften med elektricitet, utan lyckat resultat. Anledningen var, enligt Thommy Uhlin, att det tekniska inte fungerade, samt att mangling i mitten av 1920-talet inte längre behövdes i samma utsträckning som tidigare.

DET FINNS I DAG INGEN SOM KAN BERÄTTA hur det var när mangeln var igång. Den enda berättelse som finns från en i dag levande person är en man som 1923 lämnade in en väv på uppdrag av en änka.

– Men han var bara en pojke då så han var inte så intresserad av hur mangeln fungerade, berättar Thommy. Men det var så-

kert mäktigt; den brusande forsen, kättingar som med kraft satte stenkistan i rörelse och långsamt manglade de fina linnevävarna.

FÖR ETT PAR ÅR SEDAN BÖRJADE LISBETH OCH LILLY iordningställa en linlada där de visar vad som blir av en kvadratmeter odlad lin.

Och här finns även en mycket intressant mangel. Den kommer från en av gårdarna i en socken bredvid och är en genial konstruktion. Troligen är den byggd under senare delen av 1800-talet och använd för hemmabruk.

Vi rullar på drällduken i lin (som finns på mittuppslaget) och vi har behandlat den enligt konstens alla regler: Först blötlades den som råväv och maskintvättades skonsamt utan centrifugering med rätt sorts tvättmedel (utan optiska vitmedel och blekmedel). Kvällen innan manglingen stänktes den helt torra duken och lades i en stor plastpåse.

Lilly Wahlström rullar upp den på en mangelstock och skyddar den med en mangelduk. Med handkraft välts stenkistan med sina 200-300 kilo sten och rullen läggs in. Stenkistan skjuts sedan fram och tillbaka med handkraft några gånger. Stocken tas ut, väven rullas från andra hållet och manglas igen. För bästa resultat ska den manglas en tredje gång när den är helt torr.

Vi tar med duken ut i solskenet och konstaterar att den mindre stenmangeln har gett ett mycket bra resultat.

Men man kan bara ana vad som hade hänt om den blivit manglad i den gamla lärtmangeln med sina 10-12 ton i stenkistan.

Vävbeskrivning till drällduken med servetter finns på sidan 36.

EN HISTORISK REVY OM GLÄTTNING

Text: Monnica Söderberg

Foto: Bengt Arne Ignell

Hur har de före oss gjort för att få släta textilier och kläder? Det kan man fundera över när man står vid strykbrädan och tar hand om tvätten med ångstrykjärnet eller kallmanglar med den eldrivna mangeln.

Glättsten i glas och glättbräde tillverkat av skulderbladet från en val funnet för över tusen år sedan i kvinnograv på Birka utanför Stockholm.

I VIKINGAGRAVAR I NORDEN, bland annat i Sveriges äldsta stad Birka (från slutet av 700-talet till ca år 970), har arkeologerna hittat flera glättstenar av glas men bara ett fåtal glättbräden. Fynden är från slutet av 800-talet. Glättbrädet, på bilden ovan, är tillverkat av skulderbladet från en val och rikt utskuret med två djurhuvuden i toppen, det är 35,5 cm långt, 24,6 cm brett och 1,8-2,3 cm tjockt. Det och en grön glassten, formad som ett halvt päron, låg i en kvinnograv i Birka. Stenen hittades i ett träskrin och brädet låg i ett av gravkammarens hörn. De finns att se i utställningen Vikingar på Statens historiska museum (SHM) i Stockholm.

Glättningen gick till så att man sträckte ut textilen på brädet och beströk den med blekt vax innan man började gnida med stenen fram och tillbaka med ett visst tryck. I äldre uppteckningar nämns, att under den första kristna tiden i Norden användes vaxat lakan till liksvepningen.

Jag vänder mig till arkeolog Eva B Andersson för att fråga om redskapen vid glättning.

– När det gäller glättstenar är det främst de av glas som registrerats under utgrävningarna. Vad jag kan se finner man dem från vikingatid och framåt.

Hon har arbetat med de vikingatida handelsplatserna Birka och Hedeby samt andra boplatser i Skåne och Mälardalen. Glättstenar av glas förekommer under vikingatid i huvudsak på de platser där man haft specialiserat hantverk, berättar Eva B Andersson. (Hon är fil. dr i arkeologi, disputerade vid Lunds universitet på förhistoriska textilredskap och har skrivit boken *Tools for Textile production from Birka and Hedeby*. Numera arbetar hon vid Danmarks Grundforskningsfonds Center för textilforskning i Köpenhamn.)

Troligen har glättstenen även använts vid goffring (veckning) av linnetyg. Det var kanterna på stenens konkavformade undersida som gjorde den användbar vid veckningen.

Vad anser Eva B Andersson?

– Exakt vad den använts till är svårt att säga, svarar hon. En tolkning är att åtminstone vissa av linnetygerna varit goffrade.

Dessa tyger är något som Inga Hägg skriver om i sin avhandling från 1974, Kvinnodräkten i Birka.

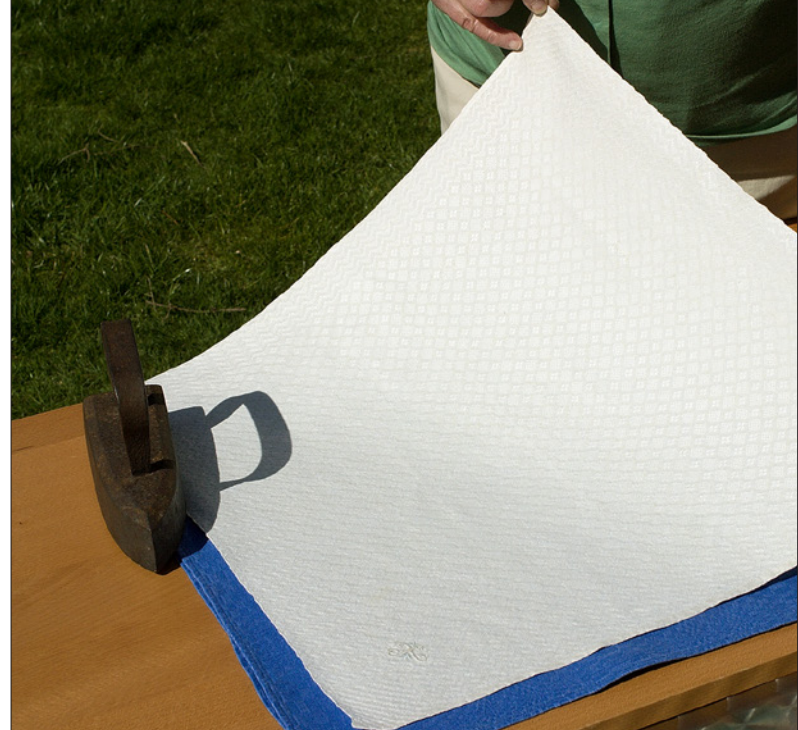
Gnidstenarna försvann inte från linnehanteringen under historiens gång; Lars Nylander, antikvarie på Hälsinglands museum berättar att det i museets ägo finns ett antal förkläden i svart rask (ett vaxat och glättat linnetyg) från 1800-talet. Rask användes i Hälsingland redan på 1600-talet, enligt kyrkoinventarier.

Intendent Ingrid Roos på Nordiska museet lånar mig källuppgifter om gnidstenar i museets samlingar och historik om tvätt.

Per Gustaf Vistrand skriver: "I Skåne, vars folkdräkter, särskilt kvinnornas, inom många bygder utmärkas genom flera beståndsdelar av gammalt kynne, brukade kvinnorna inpå 1800-talet att, som det hette, "gnia sina kludar". De redskap, som vid detta arbetes utförande stod till buds, var i allmänhet lika ursprungliga och enkla som själva arbetssättet och bestod av "ryllefjäl", även kallad "gniefjäl", och "rylle"- eller "gniestenen". Gniefjäl är i regel en enkom för detta arbete snickrad träskiva, vanligen av ek- eller bokvirke, långsmalt fyrkantig, släthylvad och i ena änden bågformigt avrundad och prydd med profilerad kant samt enkla och stundom genombrutna sniderier. Enligt samstämmiga uppgifter ingick hon i fästmansgåvorna och räknades på grund därav till de förnämligare småting, som hörde till ett välförsett bo." ... "Gnidstenen var i de flesta fall av glas med cirkelrund omkrets och ett genommått växlande mellan 6,7 och 10,7 cm. Med dessa båda redskap utfördes gnidningen så, att plagget som skulle glättas, breddes ut och sträcktes över fjälén, ibland med ett kalvskinn som underlag, ströks lätt med blekt vax och bearbetades därpå eftertryckligt och en god stund med stenen, så att det efter avslutad behandling företedde en nästan emaljglänsande yta av en synnerligen behaglig färgton. Vår tids glansstrykning kan näppeligen åstadkomma något vackrare resultat", fortsätter Vistrand i Meddelanden från Nordiska museet 1899-1900, här i nutidssvenska!

I NORDISKA MUSEETS SAMLINGAR finns drygt 200 glättstenar (gnidstenar), alla är inte daterade. De är insamlade i Sverige från museets början 1873 till senare delen av 1900-talet.

– De är gjorda av sten, glas, skiffer, trä, flinta och ben, berättar Ingrid Roos.

Slätt utan mangel

TEXT: MONNICA SÖDERBERG FOTO: BENGT ARNE IGNELL

En täljsten och gamla järnstrykjärn blir nyttiga föremål när Ingegärd Oskarsson gör sina linnetextilier fina.

Det var i början av 1990-talet som Ingegärd Oskarsson hörde textilkonservator Marie Louise Wulfcrona på Nordiska Museet tala om glättning på Grimslövs folkhögskola. Ingegärd blev mycket intresserad av att kunna ta hand om sina linnedukar utan mangel, så hon gick hem och testade metoden. Den fungerade till full belåtenhet. Sedan dess är det glättning som gäller i "mangelboden".

I Ingegärd och Per Gunnar Oskarssons trädgård i Grimslov hänger tvätten på tork när vädret så tillåter. Annars hängs den i ett rum i källaren.

Nu, i sommartid, vajar stora dukar för vinden och handdukar och servetter har lagts ut i vått skick och slätats till på plastbord i trädgården.

Linnetextilierna ska torka "mangelfuktiga" innan de tas omhand för glättning.

Ett annat trädgårdsbord (av plast med en lös träskiva) tjänar som "mangel".

Vinterhalvåret erbjuder fryboxen i källaren den tjänsten.

En linneduk, som redan är halvtorr, viks i tre delar, rullas ihop och läggs i plastpåse i väntan på glättning.

– I plastpåsen blir duken jämnfuktig, upplyser Ingegärd mitt i arbetet.

HON VÄVER SJÄLV och sitter i styrelsen för Svenska VävstolsMuseet och tidigare i styrelsen för Svenska Vävrådet och Hemslöjden i Kronobergs län och hon har varit förbundsordförande i SHR, Svenska Hemslöjdsföreningarnas Riksförbund, så det handlar mycket om textilier i hennes verksamhet, även då hon var riksdagskvinna för Centerpartiet.

– När jag hör folk klaga över att de inte kan använda stora linnedukar för de har ingen mangel, brukar jag berätta att jag glättar. Det är så enkelt.

– Jag började glätta med en vinkylare av täljsten som jag köpte i Värmland.

Den är tung och bra att greppa med handen och gör linet vackert glansigt.

– Numera använder jag också gamla strykjärn, som jag köpt hos antikhandlare. De fungerar utmärkt bara man kollar att de inte är rostiga eller skadade i boten. Handtagen är bra att hålla i, säger Ingegärd medan vi tittar på hennes två strykjärnsfynd, som en gång i tiden måste värmas för att stryka slätt, men som nu används kalla som "glättstenar".

– Det är roligt att kunna använda gamla saker på nytt sätt, tycker hon.

Ingegärd Oskarsson visar hur hon glättar en "mangelfuktig" servett i helinne från Sätergläntan. Mönstret heter Blyfönstret, en 16 skaftsdräll.

Hon placerar en träskiva på ett ledigt plastbord, torkar av den och lägger på servetten. Hon stryker täljstenen från sig över servetten med ena handen och håller emot med den andra handen. Små stycken i taget glättas tills hela servetten är slät. Strykjärnet används för att komma åt att släta ut hörnorna.

Man kan riktigt se hur glansen förhöjs och hur väl mönstret framträder där Ingegärd glättat. Samma procedur görs också på avigsidan. Alltihop tar bara några minuter.

Servetten, som nu är styv och slät, viks och läggs till tork.

DAGS ATT TA ITU med linnehanddukarna, som också ligger utslätade på ett bord. Hon viker dem i tre delar och drar dem snabbt över kanten på bordet med bägge händerna. Sådär, nu är de "manglade". Vintertid är det fryboxen som är plats för den här processen.

Ska handdukarna vara extra fina gäller glättning, såsom med servetten. Sedan

Ingegärd Oskarsson.

viks de i tre delar, slätas till med handen och läggs för torkning.

NU ÄR DET LINNEDUKARNAS tur att glättas, de som väntar vikta och hoprullade i sina plastpåsar. Vi går ner till "mangelboden" i källaren, alltså till fryboxen.

Ingegärd tar ut den vackra hellinneduken Måsen från Klässbol ur plastpåsen. Hon ställer sig mot fryboxens ena kortsida och rullar ut ett stycke av duken på fryboxen. Resten av rullen håller hon emot med sitt knä mot boxen. Bit för bit av duken glättas efterhand. Täljstenen trycks med lätta rörelser framåt över duken. När sidan är klar rullas duken ihop igen. Den andra sidan glättas på samma sätt som den första.

Duken hängs på tork i vikt skick på lina ute eller inne, eller läggs över en säng. När den är torr rullas den ihop igen.

Efter någon timme är linnetextilierna glättade. De ligger vikta och rullade ute i solskenet. Vi ser hur mönstren framträder och hur linet lyser. Jobbet är gjort. En gammal metod har fungerat väl i nutid.

– Fördelarna med "min" metod är att man får en speciell känsla för linet. Dukarna blir raka och slits ej i en mangel. Och man lägger inte en massa dukar på hög utan tar hand om allt efterhand, säger Ingegärd Oskarsson. ■

Lästips: Marie Louise Wulfcronas bok *Servetter*, utgiven på Nordiska Museets förlag.